

Türk Düşüncesinde 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın
Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi Üzerindeki Etkilerine Dair
Tartışmalar

Elif Türkislamoglu*

Giriş

1923 yılının tam bugünlerinde düzenlenen İzmir İktisat Kongresi, Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı ile kazandığı askeri zaferini Lozan Barış Görüşmeleri'nde siyasi ve ekonomik olarak da sağlamak konusunda kararlılığını göstermek yönünde atılmış bir adımdı.

Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Kurtuluş Savaşı'nı yürüten kadroları böyle bir adım atmaya iten mevzu bilindiği üzere Birinci Lozan Görüşmelerinin Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanan kapitülasyonların yeni Türkiye'de de devam ettirilmesinin istenmesi sebebiyle yarıda kesilmesi idi.¹ Yeni kurulacak Cumhuriyet'i geçmişin ekonomik bağımlılık zincirlerinden kurtarmak özellikle Türkiye açısından büyük önem taşımaktaydı. Nitekim İzmir İktisat Kongresi'nin açılışında yaptığı konuşmada Osmanlı İmparatorluğu'nun Fatih döneminden beri yabancılara verdiği imtiyazlara değinen Atatürk'ün "...Osmanlı devleti hakikatte ve filen mahrumu istiklâl bir hale getirilmişti. Filhakika bir devlet ki, kendi tebeasına vazettiği bir vergiyi ecnebilere vazedemez. Gümrük muamelâtını, rüsumunu memleketin ve milletin ihtiyacatına göre tanzim etmekten memnudur. Ve bir devlet ki, fazla olarak ecnebilere üzerinde hakkı kazasını tatbikten mahrumdur. Böyle bir devlete bittabi müstakil denilemez"² sözleri meselenin bir bağımsızlık sorunu olarak kabul edildiğinin açık bir dışı vurumudur. Türkiye'nin iktisadi bağımsızlık konusundaki bu kesin tavrı neticesinde Lozan Barış

* Dr., Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı, Budapeşte/MACARİSTAN, eliftio@yahoo.com

1 Baskın Oran, "Lausanne Barış Antlaşması", *Türk Dış Politikası*, C 1, ed. B. Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 215-238, 217-218.

2 Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, C II, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s. 106.

Görüşmelerinin ikinci aşamasında Batılı Devletler kapitülasyonlar konusundaki ısrarlarından vazgeçmek durumunda kalmışlar ve antlaşma imzalanabilmiştir.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti siyasi ve iktisadi bağımsızlığını sağlamış olarak kurulurken Türk düşüncesinde hem iktisat tarihi hem de Türkiye'nin Batılılaşma tarihine ilişkin çalışmalarda ise bu konu ele alınmaya devam etmiştir. Söz konusu çalışmalarda Batılı Devletlere verilen kapitülasyonların Osmanlı İmparatorluğu'nu "yarı-sömürge" bir ülke haline getirdiği ileri sürülürken sıklıkla İngiltere ile 1838'de imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması bir dönüm noktası olarak gösterilir.

Bu çalışmada, Türk düşünce tarihinde 1838 Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkilerine ilişkin tartışmalar ele alınmaktadır. Bu çerçevede Türk düşüncesinde daha çok 1960'lı yıllarda yükselen "anti-empyalizm" tartışmaları doğrultusunda gündeme gelen bu antlaşmanın sebep olduğu ekonomik gelişmelere yönelik eleştirilerin sonraki yıllarda nasıl bir seyir izlediği üzerinde durulmaktadır. Dolayısıyla bunun Osmanlı'nın son yüzyılının iktisadi tarihini anlatan bir sunumdan ziyade bu konudaki tartışmaları incelemeyi amaçlayan bir çalışma olduğunu belirtmekte fayda görülmektedir. Bu kapsamda önce imtiyaz/kapitülasyonların³ Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısındaki yerinden söz edilmektedir. Ardından kısaca 1838 Ticaret Antlaşmasının imzalanmasına giden süreçten ve sözleşmenin kendisinden bahsedildikten sonra "yarı-sömürge" kavramına değinilerek konuya ilişkin tartışmalar irdelenmektedir. Son olarak bu tartışmalar etrafında Osmanlı İmparatorluğu'nun 1838 Antlaşması sonrasında bir "yarı-sömürge" olup olmadığı hususu değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

1. Kapitülasyonlar ve Osmanlı Ekonomik Düzeni

Osmanlı İmparatorluğu neredeyse kuruluş yıllarından itibaren Avrupa Devletlerine ticari imtiyazlar vermiştir. Halil İncalık, bunların İslam hukuku çerçevesinde gayrimüslim yabancılara verilen bir tür izin olduğunu kaydeder. İslam dünyasında kapitülasyon imtiyazları için kullanılan ve şartlar anlamına gelen "şurut" Latinceye capitula (şartlar, maddeler) olarak çevrilmiş, bundan daha sonra Fransızca "capitulation" kelimesi türemiştir. İncalık bu terime "teslim olma" anlamının verilmesinin yanlış olduğunu vurgular.

3 Bu çalışmada iki sözcük de kullanılmıştır.

Ancak 18. yüzyıldan itibaren iki taraf arasında “kararlaştırılmış antlaşma” niteliğini alınca kelime bu anlamıyla kullanılır olmuştur. Başka bir ifadeyle zaman içerisinde “*taviz*” olarak yorumlanır olmuştur, denebilir. Oysaki bir “ahdnâme” olan imtiyazlar başlangıçta, padişahın tek tarafı olarak verdiği güvenceleri içeren bir çeşit “berat” veya “nişan” idi. “Dostluk ve sadakat” üzerine verildiğinden, padişah bunları sadece dost gördüğü ülkelere verirdi. 17. ve 18. yüzyılda ise bu imtiyazlar pek çok Avrupalı devlete verilmeye başlanmıştır.⁴ Ancak bu tarihten sonra büyük ölçüde “taviz” yahut “ayrıcılık” olarak kabul edilir olmuştur. Nitekim Orhan Hançerlioğlu’nun Ekonomi Sözlüğünde “Bir devletin başka devletlere tanıdığı ekonomik ayrıcalık” olarak tanımlanmaktadır ve giderek Osmanlı’yı “yarı-sömürge” ülke konumuna düşürdüğünden söz eder.⁵

Ticari imtiyazlar, antik çağlarda yabancılara hiçbir hak tanımayan Atina, Roma gibi devlet düzenlerinin ardından Orta Çağ’da Haçlı Seferleriyle beraber ticari konsoloslukların örgütlenmesi ile başlamıştır. Mahmut Esat Bozkurt, Cermen hukukunun özellikle Charlesmagne’nin (Şarlman) fermanları sonrasında yabancılara ilişkin düzenlemeler getirmesi, fethedilen ülkelerin adetlerinin korunmasıyla imtiyazların başladığından söyler.⁶ Tabii burada söz konusu olan yabancılara, çoğunlukla tüccarların, hukuki haklarının ticaret yaptıkları ülkede (özellikle vücut bütünlüğünün) korunmasıdır. Osmanlı’nın son çağlarında neredeyse kendi tebaasına tanımadığı düzeyde yabancı tüccarların işlerini kolaylaştıran, kazançlarını artıran türden ayrıcalıklar değildir.

Kapitülasyonların tarihsel seyrine bakıldığında esasen Osmanlı’dan önce de Anadolu’da kurulan devletlerin, beyliklerin özellikle deniz ticareti yapan devletlere ticari imtiyazlar verdikleri görülür. Bizanslılar, İtalyan kolonilerine İstanbul’da ticaret yapma hakkı tanıyorlardı.⁷ Anadolu Selçuklu sultanları Kıbrıs Krallığı’na ve Venediklilere 1207’de ticari imtiyazlar tanımişti. Günümüze ulaşabilen en erken ahidname metni Mayıs 1210 tarihlidir. Osmanlılar 1352’de Rumeli’ye ilk geçtiklerinde o sırada Venedik’le savaş halinde olan Cenovalılar ile dostluk ilişkileri içindeydiler ve onlara ilk

4 Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye-IV*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s. 226-227.

5 Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 207.

6 Mahmut Esat (Bozkurt), *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine: Tarih ve Metinlerin Işığında Kapitülasyonların Hukuki Özelliği*, çev. Ahmet Öylek, Türk Hukuk Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 10.

7 Mahmut Esat, *age.*, s. 11.

kapitülasyonu vermişlerdi. İnalçık, bu metnin kayıp olduğunu; ancak 7 Haziran 1387 tarihli ahidnamenin mevcut olduğunu aktarır. Yine Anadolu beyliklerinden Aydınoğulları'nın Kutsal İttifak'la (Papalık, Venedik, Rodos şövalyeleri, Kıbrıs) yaptıkları 1348 tarihli barış antlaşması en eski imtiyaz anlaşmalarından biri olarak gösterilir. Osmanlılarda ise Fatih Sultan Mehmed, döneminden itibaren Venediklilere birtakım imtiyazlar verilmiştir.⁸ Fakat bütün bu imtiyazlar, "ahidname" şeklinde Osmanlı sultanlarının tek tarafı olarak verdiği izinlerdir. Kapitülasyonların ilgili devletlerle bir anlaşma gibi görülmesi ise 1740 yılında Fransa'ya verilen ve sürekli kılınan kapitülasyonlar ile olmuştur.⁹ Bunun öncesinde ise Avrupa devletleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret için "en imtiyazlı millet" şartının kapitülasyonlara dahil edilmesi hususunda mücadele belirmeye başlamıştır. Bu hakkı da ilk defa 1601 yılında İngiltere almıştır.¹⁰ Görüldüğü üzere, ticari imtiyazlar verilmesi Osmanlı'dan önce de olağan bir işti. Bir yerde imparatorluk, üzerinde kurulduğu coğrafyanın ekonomik geleneğini devralmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemine kadar imtiyazlar geleneksek ekonomi düzeni için bir sorun oluşturmamış, hatta bu düzenin bir parçası haline gelmiştir. Geleneksel Osmanlı düzeninde üç temel mali ilkedden söz edilir. Provizyonizm (iaşe), gelenekçilik (tradisyonalizm) ve fiskalizm şeklinde belirlenen bu ilkelerden ilki, iktisadi faaliyetlerin halkın iaşesinin sağlanması için gerçekleştirilmesi olarak açıklanır. Üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğunca bol, kaliteli ve ucuz olması, bu doğrultuda piyasa arzının yüksek tutulması amaçlanmıştır.¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun iaşeye verdiği önem ithalat ve ihracat konusunda modern devletlerin ekonomi anlayışlarından farklı bir ekonomik tutum izlemesine yol açmıştır. İç piyasalar için yeterli iaşenin sağlanması için ithalat desteklenirken ihracata ise ancak içerideki talep karşılandıktan sonra izin verilmekteydi. İç piyasada sıkıntı yaşandığında gıda maddelerinin ve ham maddelerin ihracatı engellenmiştir.¹²

8 Halil İnalçık, "İmtiyazat", *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, 2018 İstanbul, s. 172-173.

9 Mahmut Esat, kapitülasyonların anlaşma olarak görülemeyeceğini, özel anlaşma dahi olmadıklarını, imtiyazı veren sultandan bağımsız olarak sürekli de olsalar tek tarafı bir "lütuf" oldukları konusunun altını çizer. Bk. Mahmut Esat, *age.*, s. 27-29, 95.

10 İnalçık, *age.*, s. 173-177.

11 Diğer ilkelerden gelenekçilik, narh ve gedik uygulamalarıyla piyasada dengenin korunması; fiskalizm ise hazineye ait gelirlerin mümkün olduğunca üst düzeyde tutulmasıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 41-42.

12 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul

Osmanlı'ya özgü bu durum ithalatı teşvik eden, dolayısıyla yabancılara ticari imtiyazlar verilmesini olağanlaştıran bir hal almıştır. Bu politikayla Avrupa merkantilizmi arasındaki fark açıktır. Esasen Avrupa'da da Orta Çağ'da şehirlerin iâşesinde sıkıntı olduğunda benzeri tedbirler alınmaktaydı. Osmanlı ile Avrupa devletlerinin ekonomi politikaları arasındaki fark, Avrupa'da merkantilizmin yükselmesi ile birlikte belirmeye başlamıştır.¹³ Avrupa ithalatı kısıtlayıp ihracatı destekleyen ve böylece yerli üretime destek veren bir ekonomi politikası izlerken Osmanlı geleneksel ekonomi düzenini asırlar boyunca devam ettirmiştir.

Avrupa'da başka bir ekonomik düzenin belirmeye başladığı, aynı zamanda imparatorluğun güçlü olduğu dönemlere (15. ve 16. yüzyıllar) denk gelen asırlarda dahi iâşe meselesi Anadolu'da sorun olduğundan¹⁴ ticaretin ithalat yönü hep canlı tutulmak istenmiştir.¹⁵ Gerileme döneminde ise iâşe ihtiyacına Batı kapitalizminin Osmanlı ülkesine yayılma talebi eklenmiştir. Söz konusu devirde yabancının Osmanlı ülkesinde yararlandığı imtiyazlardan Osmanlı tacirleri de başka ülkelerde yararlanabilmekteydi. Yahya Sezai Tezel Osmanlı'nın güçlü olduğu bu yüzyıllarda aslında ekonomisinin Avrupa sanayi ürünlerinin tahakkümüne girdiğini, fakat ticaretin yapılanmasında Avrupalılar lehine kesin bir simetrisizliğin henüz Avrupa-Osmanlı ticaretinde kayda değer düzeyde olmadığını belirtir. Birçok Müslüman-Türk tacirin ve gemi sahibinin Venedik gibi yabancı ticaret merkezlerinde önemli gruplar oluşturduğunu, Osmanlıların İtalyanlara tanıdığı ülke-dışı (exterritorial) hakların karşılığında İtalya'daki Osmanlı tacirlerinin de benzer ayrıcalıklardan yararlanmakta olduğundan söz eder.¹⁶ Bu açıdan İmparatorluğun gerileme dönemine kadar imtiyazlar iâşe yönetimini kolaylaştırırken devletler arası ilişkilerde karşılıklı ilkesi gözetilerek verilmekteydi. Tabii yine de bu devirde Osmanlı'nın bir ticaret devleti olmadığını, dolayısıyla imtiyazların yabancılar için olan kısmının ağır bastığını belirtmekte fayda vardır.

2013, s. 55.

13 Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2003, s. 12.

14 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Akdağ, *Anadolu Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası: Celali İyanları (1500-1610)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

15 Şevket Pamuk, *age.*, s. 11.

16 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 48.

Coğrafi keşiflerle ticaretin Akdeniz'den Atlas Okyanusu kıyılarına kaydığı 15-16. yüzyıllarda Osmanlılar, verdikleri bu imtiyazlarla mali, iktisadi ve siyasi amaçlar gütmekteydiler. Mali amaç geçişlerden ve dış ticarettten gümrük vergileri alarak hazineye katkı sağlamak iken iktisadi amaç, ticareti mümkün olduğu kadar Akdeniz havzasında tutmaya çalışmaktı. Siyasi olarak da Batılı devletlere imtiyazlar vererek bunları birbirlerine karşı kullanmayı amaçlıyorlardı. 17. yüzyılda dahi kapitülasyonları Batılılara karşı bir silah olarak kullanmaya devam ettilerse de giderek Osmanlı'nın aleyhine işleyen bir düzene dönüşmüştür.¹⁷ Nitekim tüm Akdeniz dünyasını ve bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nu da etki alanına alan değişimler başladıktan sonra, imparatorluğun mali sistemini çıkmazlara sokacak süreç de başlamıştı. Yavuz Cezar, Osmanlı mali sisteminin “savaşlar hep kazanılacak” ve “savaş masraflarının nakden finansmanı gibi bir sorun asla gündeme gelmeyecek” varsayımı üzerine kurulu olduğuna işaret ederek fetihlerin durup savaşların kaybedilmesinin üzerine bir yandan enflasyonist baskıların, öte yandan ticaret yollarındaki ve dengelerindeki değişimler, ayrıca nüfus artışından kaynaklanan yeni sorunların artık devletin klasik kurumlarını yeni ayarlama ve düzenlemelere zorlamakta olduğunu belirtir. Osmanlı maliyecileri uzun süre klâsik sistemi dışlayan çözümlere itibar etmemişler ve en önemlisi mali sorunlara çareyi üretimin ve ticaret hacminin arttırılmasında değil de mevcut mali gelirlerin (vergilerin) paylaşımını yeniden ayarlama aramışlar ya da aramak zorunda kalmışlardır. Bunun da geleneksel ekonomi düzeninin fiskalist yönünün bir yansıması olduğunu belirtmek gerekir. Hazine daraldıkça devlet yeni vergiler salmayı neredeyse tek çözüm olarak görmüştür. Fakat bu tutum mevcut sorunların daha da ağırlaşmasına sebep olmuştur. Buna koşut olarak İmparatorluk zayıfladıkça kapitülasyonların karakteri değiştirilerek Osmanlı ülkesi ham maddelerin alınıp mamul maddelerin satıldığı bir pazar haline gelmiştir. Geleneksel ekonomik anlayışın, başka bir ifadeyle iâşe tedarigini düzenli kılmanın araçlarından biri olan imtiyazların olağan görülmesinin, halen devam etmesi sebebiyle de buna karşı ciddi bir tepki duyulmamıştır. Zamanla yerli sanayi baltalanırken, iç ve dış ticarettte önemli yere sahip gayrimüslim Osmanlı tebaası yabancı devletlerin himayesine girerek Müslüman tüccarlara karşı tekeli özelliğler kazanmışlardır.¹⁸

17 Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı (İktisat)*, C 3, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 22.

18 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarihi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 32.

Kapitülasyonların içeriğinin zamanla değişmesi bakımından 1740 yılında Fransa'nın Osmanlı ile Rusya arasındaki barış görüşmelerine (Belgrad 1739) verdiği destekten ötürü elde ettiği ayrıcalıklar önemli bir dönüm noktasıdır. Bu imtiyazlarla her padişahın fermanla verdiği kapitülasyonlar sürekli kılınırken Osmanlı'daki gayrimüslim tebaaya yabancı devletlerin konsolosluğu aracılığıyla “berat”lar verilerek o ülkenin vatandaşı gibi ticaret yapabilme imkânı tanıyordu. Böylece Osmanlı ticaretindeki sınıfların yapısında köklü bir değişiklik meydana geliyordu. Zira bir bölgede Müslümanların çoğunlukta olup olmadığı fark etmeksizin gayrimüslimler konsolosluklara olan bağlarıyla üstün hale geliyordu. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile de Osmanlılar, herhangi bir yardım almaksızın kendilerini “savunamayacaklarını” gördüklerinde Avrupa'nın “karmaşık” devletler arası sistemiyle bütünleşmeleri gerektiğini anladılar. Bunun için de bir yandan diplomasiyi kullanmaya çalışırken bir yandan da kapitülasyonların “kötüye kullanımını azaltmak” istiyordu ki bu sonuncusu büyükelçilerin ve konsolosların direnişiyle karşılaşmıştır.¹⁹ Dolayısıyla 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı idarecileri imtiyaz işinin imparatorluğun aleyhine bir seyir aldığı bir biçimde ayırdına varmışlardır. Ancak ya durumun vahametini yeterince kavrayamadıklarından ya süreci tersine çevirecek bir askeri ve siyasi güçten artık yoksun olduklarından yahut da her iki nedenle de çözüm üretmemişlerdir.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu idari, askerî ve ekonomik bütün kurumlarıyla çözülmeye başlarken kapitülasyonlar da olabildiğince aleyhine bir hal almıştı. Bu yüzyıl aynı zamanda İngiltere'nin Sanayi Devrimi sonrası ekonomik olarak büyük bir gelişme kaydettiği, bunun bütün uluslararası düzene yansımalarının olduğu devirdi. İmparatorluk da bu gelişmeden payını 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile almıştı.

2. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıla geldiğinde artık geleneksel kurumları ve devlet düzeniyle Batı karşısında varlığını devam ettiremeyeceğini anlamıştır. “Devleti kurtarmak” üzere önce III. Selim, ardından II. Mahmut'un reform hareketleriyle idareden hukuka, eğitimden kültüre pek çok alanda Batılı devlet düzenlerini örnek alınmaya başlanmıştı.

19 Immanuel Wallerstein, *The Modern World System: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World Economy 1730-1840s*, C III, University of California Press, 2011, s. 175-176.

Batılılaşma çabasına girildiği bu dönem aynı zamanda ülke içinde merkezî devlete karşı yürütülen ayaklanmalarla da mücadele ediliyordu. Bunların bir kısmı Sırp (1821) ve Yunan (1829) isyanları gibi ulusçu hareketler iken bir kısmı da kendi nüfuz bölgelerini oluşturan âyanlara, valilere karşı idi. Bu anlamda Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1830'lu yıllarda İstanbul'a karşı yürüttüğü mücadele payitahtı epey zor durumda bırakmıştı. Osmanlı'yı Ruslardan yardım isteyip karşılığında 1833 Hünkâr İskelesi Anlaşmasıyla birtakım ayrıcalıklar vermek durumunda bırakan bu antlaşma, İngilizleri Orta Doğu siyasetinde daha aktif rol oynamaya sevk etmiştir. Bunun sonucunda Osmanlılarla 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması imzalanmış ve İngiltere Mısır sorununun çözümünde başat bir rol oynamaya başlamıştır.²⁰ Tabii burada İngiltere'nin anılan yüzyılın son çeyreğine kadar özellikle Rusya'nın yayılımına karşı yürüttüğü Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik dış politikası kadar, Mısır dahil bütün ülkeyi kendi kapitalist yayılımını sürdürebileceği bir pazar haline dönüştürme çabası da söz konusudur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret belli kayıtlar altındaydı. İç ticaret Osmanlı tebaasına aitken çoğu malın alım-satımı bir ruhsat bedeli karşılığında belli kişilerin tekeline verilmişti. Üreticiler mallarını ruhsat sahibi bu kişilere satmak zorundaydı. "Yed-i vahit" (tekeli) adı verilen bu usul, yalnız tahıl gibi Osmanlı'da üretilen ürünlere değil, ithal mallarına da uygulanmaktaydı. Mısır'da Mehmet Ali Paşa "yed-i vahit" usulünü dış ticareti devletleştirme yolunda kullanıp elde ettiği gelire ordusunu güçlendirme ve sanayileşme çabalarına girişmiştir. Yahya Sezai Tezel hem Osmanlı'daki hem de Mısır'daki bu tekel uygulamalarının İngiliz tüccarlarını rahatsız ettiğine işaret eder.²¹ Çünkü Sanayi Devrimi sonrası kendi ihtiyacının çok üstünde üretim yapan İngiliz sanayii, ürünlerine ülke dışında yeni pazar bulmak zorundaydı. Dış pazarlardan elde edeceği kârların yeni yatırımlara dönüştürüleceği bu düzenin önünde İngiliz kapitalizminin yayılmasını engelleyen, Osmanlı'da olduğu gibi, gümrük duvarları, tarifeler yer almaktaydı. Ahmet Yücekök, bu dönemde İngiliz dış politikasının başlıca amaçlarının ucuz ham madde sağlayacak, kendi yer altı zenginliklerini işletemeyecek kadar sanayileşmemiş ülkelerin İngiliz etki alanına alınması, ucuza elde edilen ham maddelerin

20 Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, State University of New York Press, 1988, s. 34.

21 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, C I, Tekin Yayınevi, İstanbul 1976, s. 105.

işlenerek yeniden bu ülkelere satılması için gerekli ticari kolaylıkların sağlanması ve o ülkelerdeki yerli sanayilerin yıkılması, “yardım ve ekonomik gelişme perdesi altında” bu ülkelerin ihraç mallarını ucuza getirecek liman, demir yolu yapımı gibi işlerle ekonomik yatırımlar yapılması olduğunu kaydeder.²² İşte Osmanlı’yla imzalanan 1838 Ticaret Antlaşması’nın ardında İngiliz kapitalizminin böyle bir yayılmacı aşamaya gelmiş olması gibi bir etken söz konusu idi.

Mehmet Ali Paşa’nın Osmanlı saltanatına karşı ayaklanması ve bu ayaklanma karşısında istenen yardım İngiltere’ye istediği fırsatı yaratmıştı. İngiliz desteği ile kendi paşasının ayaklanmasını bastıran imparatorluk bunun karşılığında Baltalimanı Ticaret Antlaşması’nı imzalamak durumunda kalmıştır. Dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston’un “Şaheser-Capo d’Opera”²³ olarak nitelendirdiği antlaşma, 16 Ağustos 1838 tarihinde Baltalimanı’nda Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa ile İngiltere Büyükelçisi Ponsonby tarafından imzalanmıştı. Antlaşmanın maddeleri arasında İngiltere Devleti uyuğunda olanlar ve gemileriyle ilgili bütün hak ve ayrıcalıkların sonsuza kadar geçerli olacağı, Osmanlı Hükümeti’nin o anda ya da daha sonra başka herhangi bir devlete bağışladığı ya da bağışlayacağı bütün hakların eşit şekilde İngiltere’ye de verileceği, İngiltere uyuğundakilere Osmanlı ülkesinin her tarafında ve her türlü satılacak ticari mal ve eşyayı satın alma hakkına sahip olduklarını, tarımsal ürünler ve diğer mallar üzerine konan “yed-i vahid” usulü ihraç yasaklarının kaldırılması, satın alınan ticari malların ülke içinde serbestçe dolaşımı, bir İngiliz tüccarının Osmanlı Devleti’nde yetişen bir mahsulü satın alması ve Osmanlı İmparatorluğu toprakları içerisinde satması halinde, alım ve satıma ilişkin vergileri, Müslüman veya reayadan, bu açıdan en çok imtiyaza sahip olanın verdiği miktarda vereceği hükümleri yer almaktaydı. Böylelikle, İngiliz tüccarı “en çok müsaadeye mazhar” tüccarla aynı statüye sahip olmakla kalmıyor, aynı zamanda “en çok müsaadeye mazhar yerli tüccar” sıfatıyla Osmanlı tebaasının önüne geçiyordu.²⁴ İhracatın yapılacağı iskeleye kadar ihracattan hiçbir vergi alınmayacak, iskelede %9 vergi, iskeleden ihracında ayrıca %3

22 Ahmet Yücekök, “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu-1838 Ticaret Sözleşmeleri”, *AÜSBF Dergisi*, C 23, S. 1, 1968, s. 389-390.

23 Avcıoğlu, *age.*, s. 104.

24 B. Ali Eşiyok, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Antlaşması”, *Mülkiye Dergisi*, 2010, C XXIV, S. 226, s. 80-82.

gümrük resmi alınacakken ithalatta ise yalnız %3 ithal resmi ile %2 oranında ek vergi alınacaktır. İthal malları ülkenin her yerine vergisiz gidecekti. Doğan Avcıoğlu bu hükme göre, bir Osmanlı tüccarının ülke içinde satacağı mallar için %12 vergi öderken, yabancı tüccarların %5 vergi vermek durumunda kaldığına dikkat çeker. Ayrıca yabancı malların Boğazlar'dan geçişi serbest hale gelmişti ve Osmanlı limanlarındaki muamelelerden ayrıca hiçbir vergi alınmayacaktı.²⁵

İşte bu şartlarla imzalanan Ticaret Antlaşması imparatorluğun son yüzyılı için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Antlaşmadan bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı, Batılılaşma konusunda daha kararlı bir biçimde ilerlerken bu antlaşma ile de Batı kapitalizminin kolaylıkla yayılabildiği bir ülke haline gelmiştir. Kapitalizmde merkez-çevre ve bağımlılık ilişkileri üzerine çalışmalarıyla bilinen ABD'li Sosyolog Immanuel Wallerstein, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı kapitalizmine eklenme sürecinden bahsederken III. Selim'in başaramadığı devleti merkezileştirme ve daimî bir bürokrasi oluşturma işini II. Mahmut yapabilirken İngiltere'nin de İmparatorlukta Fransa'nın yerini alarak ülkenin toprak bütünlüğünü Rusya ve Avusturya'ya karşı koruyan hegemonik güç konumuna geldiğini kaydeder. İngiltere'nin bu gücü elde etmesi 1838 Ticaret Antlaşması ile daha da belirgin bir hal almıştır. İngiltere bu antlaşma ile "en çok gözetilen ulus" hakkı aldığı gibi gümrük vergilerinde büyük ayrıcalıklar elde etmiştir. Bu antlaşmanın pek çok kimse tarafından Osmanlı'nın "görünüşte serbest ticareti benimsemesi" olarak yorumlandığını; ancak olumsuz etkisinin çok fazla olduğunu belirtir. Zira Osmanlı sanayi üretimini epey azalttığı gibi devlet gelirlerini de düşürerek 1856 yılında dış borçlanmaya gitmesine yol açmıştır. Wallerstein, 1838 sonrası Türkiye'nin İngiltere'nin en iyi dördüncü alıcısı haline gelirken 1846'da Lord Palmerstone'un parlamentoda yaptığı konuşmada "Türkiye kadar başka hiçbir ülkeyle tariflerin bu kadar düşük ve bu kadar liberal olduğu bir ticari ilişkilerinin olmadığı"ni söyleyebildiğine dikkat çeker.²⁶

Dünya tarihinde de böyle önemli bir yere sahip olan Baltalimanı Antlaşması üzerine olan elinizdeki çalışmanın bundan sonraki bölümünde antlaşmanın Osmanlı İmparatorluğu'nu "yarı-sömürge" konumuna getirip getirmediği üzerine tartışmalar ele alınacaktır.

25 Avcıoğlu, *age.*, s. 107.

26 Wallerstein, *age.*, s. 177.

3. Türk Düşüncesinde Baltalimanı Sözleşmesi Tartışmaları

Cumhuriyet sonrası düşünce hayatında kapitülasyonlar Türkiye'nin bağımsızlığını gölgeleyen, onu "yarı-sömürge" bir ülke haline getiren unsur olarak değerlendirilirken çoğunlukla 1838 Baltalimanı Antlaşması'na gönderme yapılır. Bunun birinci nedeni bu antlaşmanın yukarıda bahsedildiği üzere önceki kapitülasyonlardan çok daha etraflı hükümler getirmiş olmasıdır. Ayrıca hem İngiliz yetkililerin bile övgüyle söz etmesi, bu antlaşmadan yaklaşık 15 yıl sonra Osmanlı'nın dış borçlar almaya başlayıp 1875'te moratoryum ilan edecek hale gelmesi diğer nedenleridir. Dolayısıyla yakın Türk tarihine ilişkin çalışmalarda çoğu zaman Baltalimanı Antlaşması'na ayrıca değinildiği görülür.

Bu tartışmalara geçmeden önce tartışmalarda sıklıkla dile getirilen "yarı-sömürge" kavramını açıklamakta fayda görülmektedir. Tabii ondan da önce "sömürgecilik" ya da Batılı dillerdeki karşılığı olan "colonialism" in ne olduğunun açıklanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Gelişmiş devletlerin Asya, Afrika ve Latin Amerika'da kurmuş oldukları sömürge sistemi; "nüfuz alanları"ndan, "yarı-sömürge" yahut "neo-kolonyalizm"den farklı bir yapıdır. Portekiz, İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'nin beyaz nüfus yerleştirerek ve metropol lehine yerel kaynakları işleterek uyguladıkları bu yapıda²⁷ metropol ülkeden farklı bir hukuk sistemi uygulanmıştır. "Sömürge" yerine 1955'teki Bandung Bağlantısızlar Konferansı'nda Endonezya lideri Sukarno "emperyalizm" sözcüğünü öne sürmüş ve özellikle Soğuk Savaş ortamında sosyalist blok liderleri bu sözcüğü kullanmayı tercih etmişlerdir.²⁸ "Yarı-sömürge" (semi-kolonyalizm) kavramı ise Lenin'in ve Mao-Zedung'ın 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarında kapitalist devletlerin sermaye, ticaret ve siyasi olarak Osmanlı, İran, Çin gibi nüfuz ettikleri ancak hukuki olarak bağımsızlıklarını koruyan ülkeler için kullandıkları bir terimdir.²⁹ "Yarı-sömürge" tanımını emperyalizm tartışmaları içerisinde ele alan Lenin, 19. yüzyılın son çeyreğinde daha başlangıç aşamasında olan kapitalist tekelleşme sürecinin, 20. yüzyılın hemen başlarındaki fiyat dalgalanmalarıyla belli bir seviyeye geldiğini ve bunun da emperyalist yayılımı tetiklediğini yazar. Bu tekelleşmede bankacılık sektörünün artan etkinliğine işaret eden Rus lider,

27 *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*, ed. Gordon Marshall, Oxford University Press, New York 1994, s. 69.

28 Josef Wilczynski, *An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism*, The Macmillan Press, London 1981, s. 85-86.

29 Marshall, *age.*, s. 471.

mali sermayenin (finance-capital) geleneksel kapitalist sanayi sermayesinin önüne geçtiğini vurgular. Mali sermayenin egemenliği kapitalizmi en yüksek aşamasına getirmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru ilerlemiş Batılı ülkelerde muazzam bir “sermaye fazlası”nın meydana gelmiştii. Batılı ülkeler bu fazlalığı, sermayedarların kazançlarında azalma olacağı nedeniyle belli bir ülkede insanların yaşam düzeyini yükseltmek yerine, başka coğrafyalara, geri kalmış ülkelere aktararak kârlarını artırmaya yönlendirilmiştir. Çünkü geri kalmış ülkelerde sermaye yetersiz, toprağın bedeli ve ücretler görece düşük, ham madde de ucuz olduğundan kâr yüksektir. Lenin, kapitalizmin 20. yüzyılın başı itibarıyla geldiği aşamada; kapitalist ülkeler arasında dünyanın ekonomik nüfuz alanlarına bölünüp paylaşılması; bununla birlikte siyasal gruplar, devletler arasında dünyanın toprak bakımından paylaşılması, sömürge savaşı, “ekonomik önem taşıyan topraklar için savaşım” esaslarına dayanan bazı ilişkilerin kurulduğunu öne sürer. Mali-sermayeye en büyük “rahatlığı”, en büyük “üstünlükleri” sağlayan şey, ona boyun eğen halkların ve ülkelerin siyasal bağımsızlıklarını da yitiriyor olmasıdır.³⁰ Birinci Dünya Savaşı bu “yarı-sömürge” ülkeleri ele geçirmek için yapılan mücadeledir.

Kavramsal olarak 20. yüzyılın başında ortaya çıkan “yarı-sömürge” durumu Millî Mücadele’de kazanılan siyasal bağımsızlık sonrası ekonomik bağımsızlığı da kazanmak için Türkiye açısından geçerliliğini korumuştur. Lozan’la birlikte kapitülasyonların kaldırılması sayesinde bu tartışma geri planda kalmıştır. Ancak 1960 sonrası yeniden yükseldiği görülür. Zira Soğuk Savaş’ın bütün yoğunluğuyla yaşıandığı söz konusu dönemde Türkiye’de sol düşüncenin ve özellikle onun Kemalist fraksiyonunun³¹ öne çıkmasıyla birlikte “emperyalizm” “anti-emperyalizm” konuları da sıklıkla gündeme gelmiştir. Bu bakımdan 1961-1967 yılları arasında yayın yapan *Yön* dergisi emperyalizm tartışmalarıyla birlikte Türkiye’nin Batılılaşma sürecinin, Kurtuluş Savaşı’nın siyasal, ekonomik, kültürel yönleriyle ele alındığı bir mecra olmuştur. Yayın yönetmeni Doğan Avcioğlu *Yön*’deki yazılarında ekonomik bağımsızlığa sürekli vurgu yaparken esas olarak 1968’de yayınlanan *Türkiye’nin Düzeni* kitabında antlaşmaya ilişkin keskin görüşlerini dile getirmiştir.

Baltalimanı’nı “Türkiye’nin İdam Fermanı” diye adlandıran Avcioğlu, Türkiye’yi, İngiltere’nin bağımlı tarım ülkesi haline getirmek için

30 V. İ. Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Cemal Süreya, Sol Yayınları, Ankara 2009, s. 25-26, 35, 52-53, 66, 69-70, 85, 92-93.

31 Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim Yayınları, 2011 İstanbul, s. 121-122.

kapitülasyonların kaldırılması gereken bir dönemde, Osmanlı devlet adamlarına serbest ticaret doktrinini kolayca kabul ettirdiklerini öne sürer. Türkiye'nin 1838'de imzalanan Ticaret Antlaşmasıyla ileri Avrupa ekonomisinin açık pazarı haline geldiğini, bu nedenle de "ekonomi kendi yolunda devam edebilse mümkün görünen gelişme"nin engellenmiş olduğu görüşündedir. Avcıoğlu, İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un antlaşmayı "Copo d'Opera" (Şaheser) diye selamlamasına vurgu yapar. "Kapitalist gelişme yoluna girmeye niyetlenen" bir Türkiye'nin o dönemde iç ticaretindeki mevcut tekelleri (yed-i vahid) kaldırmasının elzem olduğunu, ama bunu yüksek gümrük duvarlarıyla kendi iç pazarını ileri kapitalist ülkelerden korumak şartıyla yapması gerektiğini ifade eder. Oysa 1838 Antlaşması ile dışa karşı korunma tedbiri getirilmeden içerdeki kayıtların kaldırılması ülkeyi Avrupa'nın açık pazarı yapmıştır ve Türkiye 1929 yılına kadar, gümrük özgürlüğüne sahip olamamıştır. Lozan'da dahi emperyalist ülkeler gümrük vergilerini Türkiye'nin istediği gibi tespit etme hakkını tanımayı reddetmişler ve hiç değilse beş yıl süreli bir taviz sağlamışlardır.³²

Avcıoğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrük vergilerini sanayiini korumaktan çok, hazineye gelir sağlamak amacıyla artırmak istediğini ama her seferinde, Avrupa devletlerini teker teker değişikliğe razı etmek gerektiğini kaydeder. Avrupalılar bu müsaadeyi vermek için, karşılığında ağır tavizler koparmayı da hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir. Bu gümrük esareti, Avrupa'nın ön aldığı bir dönemde, kapitalist gelişmenin temel şartı olan bağımsız gelişme olanağını kaldırarak, sanayileşmeyi engellediği gibi, mevcut sanayi de yok olmasına yol açmıştır. Avcıoğlu'na göre 1838 Antlaşması, serbest ticaret şartlarını hazırlarken Tanzimat da Batı kapitalizmi yararına kurulan açık pazar düzeninin gerektirdiği idarî, mali vb. reformları getirecektir. Batı kapitalizminin Türkiye'de "yaslanmak istediği" Rum ve Ermenilere imtiyazlı bir durum sağlayacaktır. 1838 Antlaşması gibi Tanzimat reformları da İngiltere tarafından dayatılmıştır.³³ Avcıoğlu, Osmanlı'nın III, Selim'le başlayan ve II. Mahmut ile daha kararlı bir hal alan Batılılaşma adımlarını göz ardı ederek, aslında bunların bir devamı ya da daha ileri bir aşaması kabul edilebilecek Tanzimat'ı İngiliz dayatması bir belgeye indirger görünmektedir.

32 Avcıoğlu, *age.*, s. 102, 104-108.

33 Avcıoğlu, *age.*, s. 117-118.

Avcıoğlu gibi dönemin *Yön* yazarlarından ve Batılılaşma konusunda eserleri bu alanda çalışan hemen herkes için bir başvuru kaynağı olan Niyazi Berkes de 1838 Antlaşmasını Osmanlı'yı bağımlı hale getiren bir düzenleme olarak değerlendirmiştir. İngiltere'nin Napolyon Savaşları sonrası Türkiye üzerinde daha etkin olmaya başladığına işaret eden düşünür, antlaşmanın ithalat-ihracat tarifelerini sabitleştirerek ileriki dönemde tarifeler üzerine yabancı müdahalesine giden yolu açtığını belirtir. Yeni ticari koşulların, ekonomik serbestliğin yirmi yılda demografi ve insanların mesleki koşulları üzerinde birtakım değişiklikler yarattığını; ekonomide birtakım canlanmalar görüldüğünü, yeni ekonomik faaliyetler ve ulaşım araçlarının etkin hale geldiğini, ticarî kuruluşlar, bankalar, sigorta şirketleri kurulduğunu, hatta tarımsal alanların genişleyip üretimin arttığını kaydeder, ancak bunun ulusal ekonomiye herhangi bir katkısı olmadığını altını çizer. Çünkü Osmanlı ekonomisi büyük ölçüde Avrupa ekonomisine bağımlı hale gelmiştir.³⁴ Berkes, Osmanlı idarecilerinin gerek bu Antlaşma gerekse sonrasındaki Tanzimat Fermanı ile Avrupa düzenine dahil oldukları zannına kapıldıkları görüşündedir. Ona göre Bâb-ı Âli bu antlaşma gereğince İngiltere'nin ve onun peşinden başka Avrupa devletlerinin istediği ticaret rejimi uygularsa, Batı uygarlığına gireceğini düşünüyordu. 1838 Antlaşmasının Orta Çağ'dan çıkma yolunda ileri bir adım gibi görünmekle birlikte, gerçekte Batı ekonomisinin gerisinde bir ülkeyi daha üstün bir ekonomik uygarlık karşısında zor durumda bıraktığını kaydeder. Çünkü bu antlaşma, Türkiye'nin devletçilik siyaseti ile ekonomik kalkınma programı uygulamak zorunda olduğu bir dönemde, bütünüyle liberal bir ticari ve ekonomik siyaset izlemesini gerektiriyordu. Bu bakımdan görüşleri Avcıoğlu ile uyumludur. Her iki düşünür de Osmanlı İmparatorluğu'nun 1840 sonrası sanayileşme faaliyetlerine ülkeyi ham madde kaynağı haline dönüştürecek böyle bir antlaşmanın ağırlığı altında girdiği kanaatinde dirler. Birtakım "acemililiklerle" girilen bu faaliyetlerle bir yandan Türk ekonomisini koruyacak tedbirler alınmaya çalışılmış, bir yandan da II. Mahmut döneminde başlatılan reform çalışmalarının yerleşmesi için asıl meseleler olarak görülen toprak, maliye, eğitim ve hukuk reformlarına gidilmiştir.³⁵ Gerçekten Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'da sanayileşme bakımından bazı adımların atıldığı görülür.³⁶ Ancak

34 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal 1964, s. 140-141.

35 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s. 27-29.

36 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1838-1876)*; İnalçık, Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 711-728.

Berkes de Avcıoğlu da bu adımları büyük çaplı bir sanayileşme hareketi yahut kapitalistleşme girişimi olarak görmek eğilimindedirler. Osmanlı'nın idari, hukuki, eğitim, kültür ve hatta ticari/ekonomik anlamda bir değişim, daha doğrusu iyileşme peşinde olduğu aşikârdır. Ancak bunun bir sanayileşme hamlesi olarak görmenin pek mümkün olmayacağı düşünülmektedir. Diğer yandan Avcıoğlu'ndan farklı olarak Berkes, Tanzimat'ı "İngiliz dayatması" bir belge gibi görmez. Osmanlıların kendi inisiyatifleriyle giriştikleri bu çabada 1838 Antlaşması'nın getirdiği yüklerin ülke ekonomisine yansımalarının ayırında olmadan bilinçli/bilinçsiz acemilikler, yanlışlarla hatalar yaptıkları şeklinde daha serinkanlı bir yorum getirmiştir.

1960'lı yıllarda sol düşüncenin önemli isimlerinden İdris Küçükömer, 1838 Baltalimanı Antlaşması'na bağımlılık ilişkileri açısından bakan bir başka düşündürdür. Yukarıda bahsedildiği gibi sol düşüncenin Kemalist fraksiyonunun ağır bastığı bir dönemde Kemalizm'e epey eleştirel bakan ve Kurtuluş Savaşı'nın siyasi bağımsızlığı getirdiği, ancak Türkiye'yi ekonomik bağımlılık ilişkilerinden kurtaramadığı yönünde görüşler ileri süren Küçükömer, II. Mahmut'u "dünyanın en liberal imtiyazlarını veren" bu antlaşmaya ikna eden Mustafa Reşit Paşa'nın işlevine dikkat çeker ve tarihi zorunluluğun Osmanlı bürokrasını "talihsiz" olarak Levantenlerle birlikte Batı'nın "işbirlikçileri" durumuna ittiğini söyler.³⁷ Batılılaşma sürecini neredeyse bütünüyle emperyalizmin uzantısı olarak değerlendiren düşünür için devrin bürokratları da Batı emperyalizminin "ortağı" konumundadır.

1838 Antlaşmasına eleştiriler sadece 1960'lı yılların sol çevrelerinin konusu değildir. Daha sonraları da farklı disiplinlerden Osmanlı ve Türk tarihine eğilenlerin önemli bir bölümü de bu antlaşmayı Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkıma götüren sürecin bir dönüm noktası olarak görürler. Halil İnalçık, 1838 sonrası düşen gümrük vergileri ile uygulanan Osmanlı'nın açık pazar politikasının Avrupa merkantilizminin tamamen tersi bir ekonomik anlayıştan, iç pazarda malların bolluk ve ucuzluğunu ilke edinen bir ekonomi anlayışından kaynaklandığına dikkat çekerek bunun daha ucuz ve kaliteli Batı malları karşısında yerli sanayinin çöküşünü hazırladığını belirtir. Zira 1800-1850 döneminde Osmanlılar, pamuk bezini ve İstanbul için unu bile Batılı ülkelerden ithal eder duruma düşerken İngiltere'nin Ortadoğu'ya ihracatı, tüm dış ticaretinin üçte birine ulaştığına işaret eder. "Kısacası denilebilir ki; 1500-1890 arasında Ön Asya, Balkanlar ve Arap topraklarını kaplayan

37 İdris Küçükömer, *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yayınları, İstanbul 2014, s. 73.

geniş Osmanlı ülkeleri Avrupa'nın iktisadi gelişiminde, ilkin Avrupa-Asya ticaretinde bir antrepo, sonra bir pazar olarak kesin rol oynamıştır.³⁸ Başka bir deyişle Osmanlı, Batı kapitalizmi için ucuz ham madde alınan ve mamul ürünler satılan bir pazar haline dönüşmüştür.

1838 Antlaşmasını Osmanlı İmparatorluğu'nu "yarı-sömürge" durumuna düşüren bir olay olarak kabul eden bir diğer isim anayasa hukukçusu Bülent Tanör'dür. 1838 ve sonrasında imzalanan ticaret antlaşmaları ile gelişen yarı-sömürge durumunu yabancı sermaye çevreleri ve bunlarla bağlanan yerli grupların bağımlılık ilişkileri bakımından değerlendiren Tanör, bir grup ticaret burjuvazisinin İngiltere ve Fransa yanlısı, bir başkasının Almanya bağımlısı olduğuna dikkat çekerek bunun İttihat ve Terakki dönemine fırkanın sivil kanadında İngiliz yanlılığının (Cavit Bey gibi), asker kanadında ise Alman yanlılığının (Enver Paşa) ağır basmasını örnek gösterir.³⁹ Baltalimanı'nı Osmanlı ekonomisine yansımından çok siyaseten getirdiği bağımlılık ilişkileri içerisinde değerlendiren Tanör, bu ilişkilerin Cumhuriyet kurulana kadar Osmanlı'yı çevrelediği kanaatindedir.

Türk modernleşmesi üzerine çalışan sosyolog Şerif Mardin ise Batılılaşma sürecine bakışında Batı'ya karşı olan tepkileri değerlendirirken 1838 ve sonrasında imzalanan ticaret antlaşmalarını bu tepkilerin bir nedeni olduğunu vurgular. Tanzimat döneminde özellikle Yeni Osmanlılar⁴⁰ ile birlikte beliren Batı karşıtı tepkilerin ortaya çıkmasını Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürdüğü ya da kendi menfaatleri için bir araç olarak kullandığı algısına bağlanabileceğini söyler ve Tanzimat'ı başlatanların anlamadığı hususun, çeşitli devletlerin birbirleriyle ticaret alanında amansız bir savaşa girmiş oldukları ve 19. yüzyıl ilerledikçe "emperyalizm" adı verilen kapsayıcı politikayı da -bu adı kullanmadan- benimsemeleri olduğunu ilave eder. Osmanlıların 1838'den itibaren çeşitli devletler imzaladıkları ticaret anlaşmalarında da tarım ve endüstri politikalarında da kendi çıkarlarını koruyamadıklarının altını çizer.⁴¹ Dolayısıyla Mardin'in de Berkes gibi Osmanlı idarecilerinin Baltalimanı ve Batı emperyalizmi arasındaki ilişkiyi

38 Halil İnalçık, "Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün", *Doğu Batı Dergisi*, (Doğu Ne? Batı Ne? Özel Sayısı), S. 2, 1998, s. 23.

39 Bülent Tanör, *Kurtuluş/Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2017, s. 18.

40 Tanzimat kuşağının ortaya çıkardığı bir muhalif düşünce hareketi olarak Yeni Osmanlılar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

41 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 11-13.

anlayamadığı görüşündedir. Ancak bu Antlaşma sonrası İmparatorluğun yaşadığı siyasi ve ekonomik bunalımlar, bir yerde Batı karşıtı tepkiyle birlikte bir Osmanlı muhalif düşüncesinin doğmasına yol açmıştır.

İktisatçı Yahya Sezai Tezel de 1838 Antlaşması'yla Osmanlı Hükûmeti'nin, yed-i vahid ve benzeri uygulamalarındaki tekelci karışmaları kaldırıp yabancı tüccarların İmparatorluk içindeki hareketinden alınan bütün resim, harç ve benzeri ödemelerden bağışlayarak gümrükleri üstündeki egemenliğinden vazgeçtiğini ileri sürer. Antlaşmanın yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kapitalist hukuk düzenlerini pekiştirdiğini, Osmanlı vergileri ve yasaları karşısında yabancılara Osmanlı uyruklarına göre sayısız ayrıcalıklar tanıyan ikili bir yapıyı kurmuş olduğunu da ekler. Tezel ayrıca Baltalimanı'nın bağımsız bir gümrük politikası izlenmesi konusunda "son şansı" da ortadan kaldırdığı için Osmanlı Hükûmeti'nin içerde yeni tekniklere dayanan sanayi işletmeleri kurmak, bunların kurulmasını uyararak istediğinde büyük güçlüklerle karşılaştığını ekler. 1830-1840'larda İstanbul ve çevresinde devlet ayakkabı, dokuma ve askeri malzeme fabrikalarıyla beraber 160 kadar imalathane açılmışsa da devlet desteğine ve yönetimine dayanan bu işletmelerin ithalatın yarattığı rekabet karşısında dayanamadığını ve çoğunun kapandığını hatırlatır. Diğer yandan gümrük korumasının yokluğundan başka, Osmanlı uyruklarının yabancılara göre çok daha ağır vergi koşullarıyla karşı karşıya bulunması gibi engellerin yerli sermaye sahiplerinin sanayi ve ticaret alanlarına yönelmesini zorlaştırdığını; 1838'de her türlü iç gümrükten muaf hale gelen yabancıların aksine, Osmanlı uyruklarının 1874'e kadar kara taşımacılığında, 1890'a kadar deniz taşımacılığında iç gümrük ödemek zorunda bırakılmalarının Osmanlı uyrukları aleyhine olan eşitsizliklere örnek gösterilebileceğini ifade eder.⁴² Zaten 1838'i önceki kapitülasyonlardan farklı kılan ve tepki görmesine yol açan esas husus da bu antlaşmanın Osmanlı'daki yabancı ve gayrimüslim azınlıklar bakımından Müslüman-Türk tebaaya göre eşitsiz bir durum yaratmış olmasıdır. Ancak İttihat ve Terakki Fırkası döneminde bu durumu düzeltmeye yönelik birtakım adımlar atılabilecektir.

4. Baltalimanı Antlaşması'na Farklı Bakışlar

1838 Serbest Ticaret Antlaşması'nı ve genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma sürecini özellikle 1980 sonrası dönemde daha farklı değerlendiren tarihçi ve düşünürler olmuştur. Bunda Soğuk

⁴² Tezel, *age.*, s. 76-85.

Savaş'ın artık sönümlenmeye başlaması, Türkiye'de ve dünyada solun zayıflayıp liberalizmin yükselişe geçmiş olmasının düşünce dünyasına olan yansımalarının etkisi olduğu söylenebilir. Bir diğer etken olarak da Osmanlı İmparatorluğu tarihi üzerine Türkiye'de 1970'lerden itibaren daha çok sayıda ve farklı disiplinlerden çalışmanın yapılmaya başlanması da gösterilebilir.

Bu doğrultuda Osmanlı tarihi, özellikle de İmparatorluğun son yüzyılı üzerine çalışan isimlerden İlber Ortaylı, Osmanlı Batılılaşmasını bütünüyle İmparatorluğun bir "yarı-sömürge" haline gelme süreci olarak değerlendirip Baltalimanı'nı da bunun bir dönüm noktası olarak değerlendirenlerin aksine, bu süreç ile 1838'in ayrı ayrı ele alınması gerektiğini belirtir. Tanzimat Fermanı'nı 1838'de İngiltere ile imzalanan antlaşmanın bir ürünü ve gereği olarak görmek yönündeki yaygın eğilime değinerek İngiltere ile yapılan ve gerçekten Osmanlı ekonomisi için "kaçınılmaz bir girdap" olan antlaşmanın Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu nasıl etkilediği meselesinin bir "bilmece" olduğunu söyler ve bu iki gelişme arasındaki bağlantının kolay kurulmadığını savunur.

Fermanda yer alan mal ve kazanç güvenliği ilkesinin ön planda İngiliz dış ticareti için öngörüldüğü ileri sürülmektedir. Bir ülkede her dinden tebaaya kanun karşısında eşit muamele, can ve mal güvenliği vaat etmek ve müsadere ile iltizamın kaldırılacağını ilan etmek gibi ileriye dönük olumlu bir gelişmeyi mutlaka emperyalist Avrupa'nın bir oyunu olarak değerlendirmemek gerekir. Gerçi fermanda yed-i vahid (tekel) denen belanın kaldırılmış olduğundan söz edilmektedir... Modern bir ekonomik düzende yeri olmayan ve ticari serbestiye aykırı ve gelişmeyi önleyen böyle bir sistemden kurtulmak maalesef ve ancak 1838 Ticaret Sözleşmesi'yle gerçekleşmiştir ve bu, Tanzimat döneminin daha baştan girdiği bir çıkmaz ve girdaptır. Ancak 'yed-i vahiden çok şükür kurtulduğu' ibaresinin bu fermanda yer almasının, Baltalimanı'ndaki sözleşmenin 1839 Kasım olayını hazırlayan başat neden olduğunu ileri sürmeye yeterli olmadığı açıktır. Yed-i vahid sisteminden asıl yaka silkenler, tarlasındaki ürünü istediği gibi kaldırıp emeğinden yararlanamayan geniş köylü kitleleri idi. Üstelik bu tip ticari gelişmeler ta 18. yüzyıla kadar uzanmaktadır ve Tanzimat Fermanı ile arada kaçınılmaz bir bağ olması şart değildir.⁴³

Kısaca Ortaylı, 1838 ile sadece Batı emperyalizmine hizmet eden uygulamalar getirildiği savına karşı çıkar ve bunun Osmanlı tebaasından

43 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 112-113.

olanlar için de serbest ticaret ortamını sağladığı; zaten çözülmekte olan Osmanlı ekonomisinin böyle bir antlaşmayla Tanzimat sürecine girmesinin ise, deyim yerindeyse, bir tür “talihsizlik” olduğu görüşünü savunur.

1838 Antlaşması'nın çok taraflı yönü ve arkalarındaki geniş kurumsal destek devletler arası sistemde Osmanlı devletinin taahhütlerine daimî bir nitelik verdiğini söyleyen Reşat Kasaba, bu ve sonraki ticaret antlaşmalarının klasik dönemde yabancılarla imzalanan anlaşmalarda Osmanlı'nın algıladığı ve yorumladığı tek taraflı durumdan epey farklı olduğundan söz eder. Kasaba, antlaşmaya eleştirel bakışını korur ancak bunu Osmanlı ticari ve ekonomik yapısının bir değişmesi, Batı kapitalizmine eklemlenmesinin de bir aşaması olarak görür. Osmanlı'yı ekonomik olarak bağımlı duruma getiren husus 1838 Antlaşması'ndan çok 1856 ile başlayan dış borç alımlarıdır. Çünkü İngiltere ile Osmanlı arasındaki ticaretin bir başka yönü olan Osmanlı'nın ithalat yapmasını, İngiliz mallarını almasını sağlayan Osmanlı'ya borç verme politikası ile bir arada gitmesidir.⁴⁴ Düşünür, dönemin bürokratlarının bunun farkında olduğunu; borçları ödeyebilme gücünün uzun dönemde imparatorluğun toprak ve idari bütünlüğünü sağlamanın anahtarı olarak algıladıklarını ve Tanzimat reformlarını Avrupa piyasalarına borç için başvurmadan yürütmek konusunda inatçı olduklarını belirtir. 1850 ve 1852'de Sadrazam Ali Paşa Avrupalılarla borç antlaşması imzaladığında Babiâli'nin bunu onaylamayı reddettiğini ve Padişahın bunun üzerine vezirleri azlettiğini hatırlatır. Ancak 1856'da Kırım Savaşı sonrasında Babiâli, artık iç kaynaklarla maliyesini idare edemez hale geldiğinde ilk borç için Avrupa piyasalarına başvurmak zorunda kalmıştır. Nitekim bürokratların korktuğu olmuş ve alınan borçlarla birlikte yabancı kredi kurumları Osmanlı ekonomisine nüfuz edebilir hale gelmişlerdir. İlk alınan borçtan kısa bir süre sonra büyük ölçüde yabancı sermaye tarafından kontrol edilen Osmanlı Bankası kurulmuştur. İngilizler de bu bankanın işlemlerini yönetmede hızla ön plana çıkmışlardır. 1870'lerde Osmanlı'nın dış yükümlülükleri hızla artmış ve 1876'da imparatorluk moratoryum ilan etmek durumunda kalmıştır. Bunun ardından borçları ödemek üzere 1881'de Duyun-u Umumiye kurularak imparatorluğun maliyesini idare etmek için daimî bir konuma sahip olmuştur. Nihayetinde reformları sürdürmek üzere alınan mali destek İmparatorluğun kapitalist sistemde yarı-çevre bir ülke konumuna düşmesine sebep olmuştur.⁴⁵ Kasaba, 19. yüzyıl dünya ekonomisindeki gelişmelerle birlikte Osmanlı ekonomisini ele alırken “yarı-

44 Kasaba, *age.*, s. 34, 46-48.

45 Kasaba, *age.*, s. 52-54.

sömürge” kavramı yerine Wallerstein’den mülhem “yarı-çevre” ifadesini kullanır ve bu sürecin Baltalimanı ile değil, 1856’da dış borç alımlarıyla başladığını söylerken Osmanlı bürokrasisinin, Küçükömer’in “işbirlikçi” tanımlamasının aksine, bu bağımlılık ilişkisine aslında direndiğine dikkat çeker.

İktisatçı Şevket Pamuk da Osmanlı ekonomisinin dünyaya açılma sürecinin diğer gelişen ülkelerden farklı olarak Batılı sermayedarlar ile yerli büyük toprak sahipleri ve tüccarlar arasında değil, Avrupalı devletlerle Osmanlı merkezi bürokrasisi arasındaki pazarlıklar, baskılar ve uzlaşmalarla olduğunu söyleyerek 1838 Antlaşması’nın Osmanlı İmparatorluğu idarecilerinin bir “gaflet anında” imzaladıkları belge olarak görülemeyeceğinin altını çizer. 1820’lere geldiğinde sanayileşmesini tamamlamış olan İngiltere’nin yayılmacı ekonomik politikasıyla Amerika’dan Çin’e kadar pek çok ülkeyle serbest ticaret antlaşmaları imzaladığına dikkat çeken Pamuk, Mısır bunalımı yüzünden zayıf durumda yakaladığı Osmanlı İmparatorluğu’nu da bu serbest ticaret bölgelerine eklemek fırsatını kaçırmadığını yazar. Babıâli’ye de aslında iktisadi ve mali sonuçlarını öngörmüş oldukları bu antlaşmayı siyasi nedenlerle imzalamak düşmüştür.⁴⁶ Diğer yandan düşünür, bu antlaşmanın Türkiye’nin kapitalist gelişimini engellediği yönündeki yorumları da sorunlu bulur. İthal mallarının rekabeti karşısında gerileyen yerli üretimin zaten herhangi bir “sanayi devrimi yapacak düzeyde” olmadığına dikkat çeker.⁴⁷ Ayrıca Tanzimat’la başlayan dış borç sarmalı ve sonunda devletin iflâsı konusuna değinirken, merkezi devletin gelirlerinin 19. yüzyılda büyük ölçüde artış gösterdiğini kaydeder. Üstelik vergilerin devlet memurları tarafından toplanmaya başlamasıyla bu gelirlerin azalmasıyla yeniden iltizam usulüne dönülmesine rağmen bu artış sağlanabilmiştir. Demiryolları ve limanların inşası gibi ulaşım ve iletişim alanında yaşanan gelişmeler de söz konusu artışta etkilidir. 19. yüzyıl boyunca vergi gelirleri yavaş ancak sürekli olarak artmıştır. Pamuk bunun, üretim ve ticaretteki vergi oranlarının artmasıyla değil, taşradaki âyanın ve mültezimlerin vergi gelirlerindeki payının azalmasıyla mümkün olduğunu kaydeder.⁴⁸ II. Mahmut’tan itibaren âyanların gücünün sınırlanıp devlet örgütünün yeniden yapılanması ve taşraya uzanabilmesiyle devletin vergi gelirlerinde artış sağlanabilmiştir. Bu da bir bakıma Osmanlı idarecilerinin bir “işbirlikçi” gibi devleti “batırmak”

46 Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi: 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 99-100.

47 Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi*, s. 207-209.

48 Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 91.

gayretinde değil, kurtarmak çabasında olduğunu da anlatmaktadır. Ancak bir defa çöküş başladığı ve kısıtlı vergi geliri artışıyla bunu durdurmak mümkün olmadığı için olayların önüne geçmek de mümkün olmamıştır.

1838 Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaretin serbestleşmesi ve hatta gelişmesine olumlu katkılarının olduğu yönünde yorumlar da mevcuttur. Zafer Toprak, İttihatçılarla başlayan "millî ekonomi" anlayışı ve buna bağlı olarak geliştirilen "yarı-sömürge" söyleminin 1970'li yıllarda yapılan istatistikî araştırmalarla⁴⁹ aşınmaya başladığını ileri sürerek Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyıldan itibaren kabuk değiştirdiğini; tüm yapısal, kurumsal, yasal biçimleriyle yeni bir toplum dokusuna yöneldiğini kaydeder. Ortaylı gibi Toprak da 1838 öncesi uygulanan "yed-i vahit" in fiyatların devlet tarafından asgari düzeyde tutulması sebebiyle aslında üretimi olumsuz etkilediğini söyleyerek 1838 sonrası imzalanan serbest ticaret antlaşmaları ile yaşanan gelişmelerin "çağdaş Osmanlı ekonomik ve toplum yapısındaki dönüşümleri yansıttığı" nı ileri sürer. Bu dönüşümde iç ve dış ticaret gelişmiş, para ve kredi kurumları kurulmuş, ulaşım-iletişim ağlarıyla iktisadi bütünleşme sağlanmıştır. Toprak'a göre devrin koşulları gereği ekonominin parasallaşması kaçınılmazdır ve genişlemesi için dış borçlara da ihtiyaç duyulmuştur.⁵⁰ Tabii burada bu dış borçların zamanla ödenemeyecek kadar büyüdüğünü, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1875 yılında moratoryum ilan edecek hale geldiğini belirtmek gerekir. 19. yüzyılın sonunda ulus üstü mali sermaye, Duyun-u Umumiye aracılığıyla Osmanlı'daki çoğu önemli üretim faaliyetinin ve Osmanlı maliyesinin doğrudan denetimini ele geçirmişti. Bu tarihten sonra Osmanlı'nın resmi olarak bağımsız olsa da kendi siyasetini belirleme ve uygulama imkânının kısıtlandığını söylemek gerekir.⁵¹ Haliyle sadece sayısal olarak ticaret hacminin büyümesi, aynı ekonomiden parasal ekonomiye geçiş, daha doğrusu ekonominin yapısının değişmesi bir toplumsal ve ekonomik kalkınmanın yansıması olarak okunamaz. Bunlar Osmanlı ekonomisinin Batı kapitalizmine eklenmesinin sonucudur.

49 Bk. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1970.

50 Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi-3*, ed. Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul 1988. s. 195-202.

51 Kasaba, *age.*, s. 111.

Sonuç

1838'de Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ile imzaladığı Baltalimanı Ticaret Antlaşması yakın Türk tarihine ilişkin olaylar arasında üzerinde çokça tartışılan konulardan biridir. Aslında bunun nedeni sadece Osmanlı açısından ağır hükümler içeren bir ekonomik antlaşma olması değildir. Bu antlaşmadan yaklaşık bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı ile İmparatorluğun Batılılaşma ve Avrupa devletler sistemine dahil olma yolunda büyük bir adım atmasıyla da konunun yakından ilgisi olduğu düşünülmektedir. Çünkü bu adımlar bir yandan geleneksel Osmanlı toplumsal ve siyasi kurumlarını dönüştürüp bir bakıma Cumhuriyet'e giden süreci başlatırken bir yandan da İmparatorluğun dağılma sürecini hızlandıran nedenler olarak görülmüştür.

Bu çerçevede Baltalimanı Antlaşması'nı “yarı-sömürge”lik statüsünün benimsenmesi gibi değerlendiren düşünürlerin bir bölümünün Osmanlı Batılılaşmasına neredeyse bütünüyle eleştirel baktıkları görülür. Berkes, Avcıoğlu ve Küçükömer gibi isimler bu düşünürler arasındadır. Tabii burada Berkes ve Avcıoğlu ile Küçükömer arasında da bir ayırım yapmak gerekir. Zira ilk ikisi Batılılaşma sürecinde Osmanlı ve Cumhuriyet ayrımı yapıp Cumhuriyet dönemindeki adımları olumlarken Küçükömer, Cumhuriyet dönemi Batılılaşmasını da eleştirir ve Millî Mücadele'de verilen bağımsızlık savaşının ekonomik anlamda bir anti-empyralist mücadeleye dönüştürülemediğini ileri sürer. 1960'ların bu düşünürlerinden sonra Halil İnalcık, Şerif Mardin, Yahya Sezai Tezel gibi isimlerse topyekûn bir Batılılaşma karşıtlığı yapmadan antlaşmanın getirdiği hükümler ve sonuçları bakımından yarattığı bağımlılık ilişkisi çerçevesinde meseleyi ele almışlardır.

Bu görüşlere karşılık 1838 Serbest Ticaret Antlaşması'nı Osmanlı İmparatorluğu'nun “yarı-sömürge” durumuna gelmesi olarak değerlendirmeyen görüşlerden bazıları bu Baltalimanı'nı Batılılaşma süreci kapsamında Türk siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşamının dönüşmesinin bir uzantısı olarak kabul ederek olumlu anlamda Türkiye'nin kapitalist sistemle bütünleşmesi ve gelişmesinin bir aşaması olarak görmekteyler. İlber Ortaylı bu antlaşmayla Tanzimat arasında doğrudan bir ilişkinin sanıldığı gibi açık olmadığını söylerken bir anlamda Tanzimat'ı Baltalimanı'nı izleyen tavizlerin devamı gibi gören anlayışa itiraz etmiş olur. Zafer Toprak ise 1838 ve izleyen ticaret antlaşmalarının Osmanlı ekonomisini ve ticaretini serbestleştirdiğini, aynı zamanda “yed-i vahit” uygulamasını kaldırarak Osmanlı tebaasından üreticileri de kurtardığını söyleyerek konuya olumlu denecek bir açıdan bakar. Bu antlaşmaya “yarı-sömürge” göndermesi yapmayan Reşat Kasaba

ve Şevket Pamuk gibi düşünürler ise 1838 Ticaret Antlaşması'nı başlı başına Osmanlı'yı bağımlı hale getiren bir olay olarak değerlendirip bunu imzalayan Bâb-ı Âli'yi suçlamak yerine, zaten çözülmekte olan İmparatorluğun içinde bulunduğu durumun ve uluslararası ortamın kaçınılmaz bir aşaması olarak görmek eğilimindedirler.

Bu çalışma çerçevesinde ise 1838 Serbest Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik olarak Batı'ya bağımlı hale gelmesinde önemli bir dönüm noktası olduğu düşünülmektedir. İmparatorluğun kendi paşası, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa karşısında tek başına kendini savunamaz hale gelip İngiltere'den destek istemiş olması bile aslında askerî, siyasi ve ekonomik anlamda zaten çözülmeye giren bir göstergesidir. İngiltere'nin bir fırsat olarak değerlendirip dayattığı bu antlaşma başta İngiltere olmak üzere Batı kapitalizminin Osmanlı ülkesine hızla yayılmasının kapısını açmıştır. Sürecin sonunda 1881 yılında kurulan Düyun-u Umumiye ve reji uygulamalarıyla Osmanlı artık kendi maliyesini denetleyemez, bütçesini kendisi yapamaz hale gelmiştir. Bu açıdan belirtmek gerekir ki bir "yarı-sömürge" durumundan bahsedilecek ise 1881 sonrasını saymak daha doğru görünmektedir.

Diğer yandan, Baltalimanı'nı imzalayan Osmanlı idarecilerinin de Batı kapitalizminin "işbirlikçileri" olduğu yorumu da haksız bir değerlendirme olarak kabul edilmektedir. Her şeyden önce kapitülasyonlar geleneksel Osmanlı ekonomik yapısında asırlardan beri sürdürülen bir uygulamadır. Hatta yukarıda anlatıldığı üzere devletin güçlü olduğu dönemlerde işeyi sürekli kılmak bakımından teşvik edilen bir yöntemdir. Şüphesiz zamanla Osmanlı'nın aleyhine dönmüştür ama İmparatorluk bunu engelleyecek ekonomik ve siyasi güçten de uzaktır. Dolayısıyla 1838'deki tavizler, öncekilerin çok üstünde olsa da o devirde kafalarda hâlâ geleneksel düşüncenin ağır bastığı ve sonraki devirlerde gelişen rasyonel ekonomik anlayışın henüz yabancı olduğu düşünüldüğünde idareciler açısından bu antlaşmanın imzalanmasıyla devletin artık bir "yarı-sömürge" olduğu gibi bir çıkarsamanın yapılmadığı tahmin edilebilir. Üstelik 1683'te İkinci Viyana Kuşatmasından beri sürekli bir gerileme halinde olan ve Aydınlanma'yı, Sanayi Devrimini gerçekleştirmiş Batı karşısında hâlâ birkaç yüzyıl önceki kurumlarıyla ayakta kalmaya çalışan İmparatorluğun idarecilerinin mümkün merteye günü kurtarmak derdinde olduğu anlaşılmalıdır. Dahası II. Mahmut ve Tanzimat reformlarının ve onları yürüten kadroların Cumhuriyet'e göz ardı edilemeyecek değerinde bir miras bıraktığı da bu

Çalışmanın kabullerinden biridir. Bu sebeple 1838'i imzalayanların ülkeyi bilinçli olarak Batı kapitalizminin açık pazarına dönüştürdüklerini söylemek çok güçtür. Zira bu antlaşmayı imzalarken Osmanlı İmparatorluğu artık Batı karşısında duramayacak bir vaziyettedir.

Bu erevede Baltalimanı Ticaret Antlaşması incelenirken hem Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel ekonomi düzeninin hem de 19. yüzyıl itibarıyla kendi içinde bulunduğu durum ve uluslararası kapitalist düzenin vardığı aşamanın göz önünde bulundurulması gerektiği elinizdeki çalışmanın bir savıdır.

Kaynaklar

- Akdağ, Mustafa, *Anadolu Halkının Dirlik ve Düzen Kavuşması: Celali İsyanları (1500-1610)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Söylev ve Demeçleri*, C II, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Avcioğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, C 1, Tekin Yayınevi, İstanbul 1976.
- Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal 1964.
- Berkes, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015.
- Bozkurt, Mahmut Esat, *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine: Tarih ve Metinlerin Işığında Kapitülasyonların Hukuki Özelliği*, çev. Ahmet Öylek, Türk Hukuk Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1970.
- Eşiyok, B. Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Antlaşması, *Mülkiye Dergisi*, 2010, C XXIV, S 226.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.
- İnalcık, Halil, "Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün", *Doğu Batı Dergisi*, "Doğu Ne? Batı Ne?" Özel Sayısı, S 2, 1998.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye-IV*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2018.
- Kasaba, Reşat, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, State University of New York Press, 1988.

Kayalı, Kurtuluş, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Küçükömer, İdris, *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yayınları, İstanbul 2014.

Lenin, Vladimir İ., *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Cemal Süreya, Sol Yayınları, Ankara 2009.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Marshall, Gordon ed., *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford University Press, New York 1994.

Oran, Baskın, "Lausanne Barış Antlaşması", *Türk Dış Politikası*, C 1, ed. B. Oran, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.

Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2003.

Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi: 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1838-1876)", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.

Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları*, Osmanlı (İktisat), C 3, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

Tanör, Bülent, *Kurtuluş/Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2017.

Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.

Toprak, Zafer, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi-3*, ed. Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul 1988.

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World System: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World Economy 1730-1840s*, C III, University of California Press, 2011.

Wilczynski, Josef, *An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism*, The Macmillan Press, London 1981.

Yücekök, Ahmet, “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu – 1838 Ticaret Sözleşmeleri”, *AÜSBF Dergisi*, C 23, S 1, 1968.

